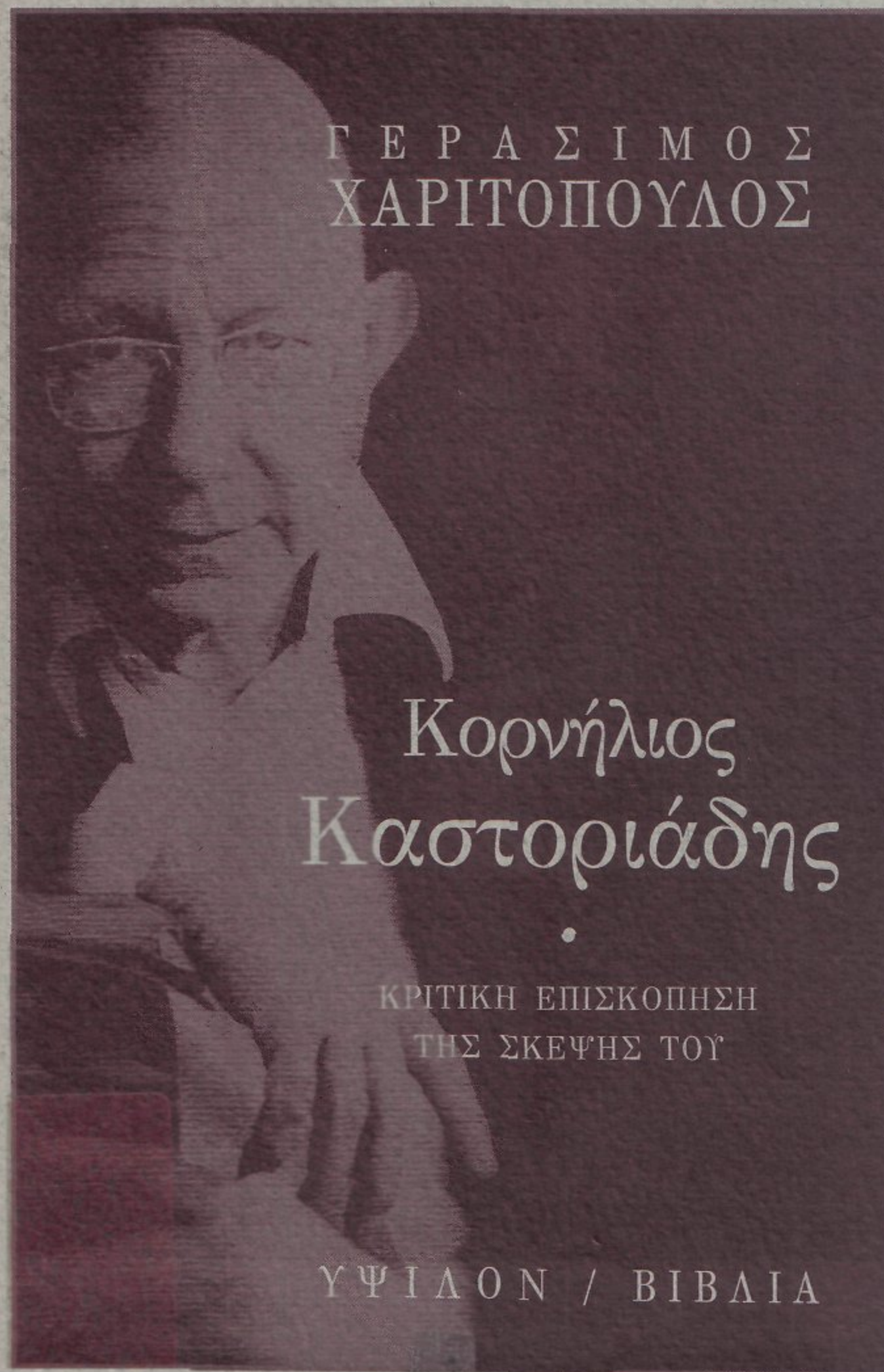

Το βιβλίο αυτό αποτελεί εισαγωγή, με την ευρεία έννοια τής λέξης, στη σκέψη του Κορνήλιου Καστοριάδη. Ο Καστοριάδης είναι, κατά την άποψή μου, κάριας σημασίας στοχαστής, διότι στη σκέψη του συνδυάζονται διαφορετικά γνωστικά πεδία, τα οποία καταφέρνει, με εντυπωσιακά αποτελέσματα, να συνδυάζει και να συσχετίζει. Ως πιο σημαντικά, εμφανώς διαποτισμένα από το κριτικό του πνεύμα, θεωρώ την πολιτική και κοινωνική θεωρία, την ψυχανάλυση και, πριν απ' όλα, την οντολογία του.

Γ.Χ.

ISBN: 960-17-0160-5

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΧΑΡΙΤΟΠΟΥΛΟΣ • ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ
ΧΑΡΙΤΟΠΟΥΛΟΣ

Κορνήλιος
Καστοριάδης

ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ
ΤΗΣ ΣΚΕΨΗΣ ΤΟΥ

ΥΨΙΛΟΝ / ΒΙΒΛΙΑ

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΧΑΡΙΤΟΠΟΥΛΟΣ

Κορνήλιος Καστοριάδης

Κριτική επισκόπηση της σκέψης του

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Εισαγωγή	13
Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα	21
Εισαγωγή	21
1922-1945: Τα παιδικά και εφηβικά χρόνια του Καστοριάδη στην Αθήνα	26
Τα πρώτα χρόνια στο Παρίσι: Η κριτική του τροτσκισμού από τον Καστοριάδη	27
Η αποκήρυξη του σταλινισμού από τον Καστοριάδη	30
Καστοριάδης και Μάρξ του '68	36

Ευχαριστίες

Πολλά ευχαριστώ οφείλω στον καθηγητή Peter Wagner, επιβλέποντα καθηγητή της διδακτορικής διατριβής η οποία χρησίμευσε ως πρώτη ύλη για αυτό το βιβλίο. Θερμές ευχαριστίες οφείλω, επίσης, στους φίλους από τα χρόνια (1998-2002) κατά τα οποία δούλευα τη διατριβή αυτή στο Πανεπιστήμιο του Warwick, για πολλές απολαυστικές συζητήσεις και την ανθρώπινη αρωγή τους σε δύσκολες στιγμές. Τα μεγαλύτερα ευχαριστώ τα οφείλω, βέβαια, στους γονείς μου, για την ηθική και υλική συμπαράστασή τους, χωρίς την οποία τα πράγματα θα ήταν πολύ δυσκολότερα. Τέλος, ευχαριστίες χρωστώ στη Δώρα για την πολύμορφη υποστήριξή της.

ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΕΜΠΝΕΥΣΗΣ ΤΟΥ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗ

Καστοριάδης και Μαρξ	41
Εισαγωγή: Πόσο επηρέασε ο Μαρξ τον Καστοριάδη;	41
Το δίλημμα του Καστοριάδη	42
Μετά τον Μαρξ τι;	42
Μία μη-μαρξιστική κριτική θεωρία	44
Ιντερλούδιο: Το ερώτημα της εργατικής αυτοδιαχείρισης	46
Ασκώντας κριτική στον Μαρξ	47
Ομοιότητες μεταξύ Μαρξ και Καστοριάδη	48
Μία μη-μαρξιστική κριτική θεωρία (συνέχεια)	51
Ο Μαρξ και ο Καστοριάδης ως μετανάστες	54
Από το Κομμουνιστικό Μανιφέστο στο περιοδικό <i>Socialisme ou Barbarie</i>	55
Ενώνοντας θεωρία και πράξη	55
Το φάντασμα του μαρξισμού	57
Επανάσταση και κοινωνική δικαιοσύνη στον Μαρξ και στον Καστοριάδη	57
Οι ιδιωτικοί Μαρξ και Καστοριάδης	58
Συμπερασματικές σκέψεις	59

Καστοριάδης και ψυχανάλυση	60
Η επίδραση της ψυχανάλυσης στον Καστοριάδη	60
Τι οδήγησε τον Καστοριάδη στην ψυχανάλυση	61
Η ψυχανάλυση του Καστοριάδη	61
Τι προσέκλυσε τον Καστοριάδη στην ψυχανάλυση;	62
Η δύσκολη αποδοχή της ψυχαναλυτικής θεωρίας του Καστοριάδη	63
Η ψυχανάλυση του Καστοριάδη (συνέχεια)	64
Φύσις και νόμος	68
Το φαντασιακό ως Άλλος	69
Ασκώντας κριτική στον Φρόντ	70
Η ημιτελής ψυχανάλυση	72
Ο δυτικός ναρκισσισμός	73
Η αλληλεξάρτηση ψυχής και κοινωνίας	75
Ιντερλούδιο: Σώμα και ψυχή κατά τον Αριστοτέλη	75
Φρόντ και κοινωνική θεωρία	76
Καστοριάδης και αρχαία Ελλάδα	77
Εισαγωγή	77
Η δημοκρατία κατά τον Καστοριάδη	79
Καστοριάδης, Πλάτων, Αριστοτέλης	82
Ο Καστοριάδης και η αρχαία ελληνική θρησκεία	83
Φιλοσοφία και δημοκρατία	84
Βυζάντιο και αρχαία Ελλάδα	87

Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗ

Μεταφυσική και Επανάσταση	91
Χρόνος και ιστορία	91
Αυτονομία και επανάσταση	93
Ασκώντας κριτική στον Καστοριάδη	98
Το πλαίσιο του Καστοριάδη	100
Κοινωνική και ψυχική αυτονομία	103
Φυσικό και θεσμισμένο – δυνατόν και αδύνατον	104
Ο «μοναχικός» Καστοριάδης	105

Καστοριάδης και κληρονομημένη σκέψη	107
Καστοριάδης και Χάιντεγκερ	107
Ανθρωποκεντρισμός, δημιουργία, φαντασία	108
Η στροφή του Καστοριάδη	111
Ανθρώπινη δημιουργία και αθανασία της ψυχής	112
Τρεις ρήξεις με την κληρονομημένη σκέψη	112
Καστοριάδης και μοντέρνο φαντασιακό	114
Α' Μέρος	
Αυτονομία και κυριαρχία	114
Ο Καστοριάδης, ο Χάμπερμας και οι «μεταμοντερνιστές»	115
Η κρίση του σύγχρονου πολιτισμού	117
Αρχαίοι και μοντέρνοι	120
Η άνοδος της ασημαντότητας	121
Είναι «ορθολογικός» ο καπιταλισμός;	122
Β' Μέρος	
Η κριτική από τον Καστοριάδη της νεωτερικότητας και των καιρών μας: Μια σύντομη παρουσίαση	125
Αυτονομία, κυριαρχία, νεωτερικότητα	126
Κριτική στο σύγχρονο φαντασιακό	132
Κοιτάζοντας πίσω στον 20ό αιώνα	134
Βιβλιογραφία	135

δυνατή— μιας άλλης σχέσης μεταξύ ριζικής φαντασίας και Εγώ. Άλλη σημαίνει μία σχέση που δεν έχει τίποτα να κάνει με την παρούσα σχέση μεταξύ Εγώ και ριζικής φαντασίας. Πρόκειται για μία πραγματικά άνευ ψυχικού προηγούμενου σχέση μεταξύ των δύο, μία σχέση αδιανόητη έως τώρα. Πιστεύω ότι η ανάδυση αυτής της άλλης σχέσης μεταξύ ριζικής φαντασίας και Εγώ συνιστά το ψυχαναλυτικό όραμα του Καστοριάδη.

Η άλλη συνιστώσα του ριζικού φαντασιακού είναι το κοινωνικό φαντασιακό. Ο Καστοριάδης οδηγήθηκε στη δημιουργία αυτού του όρου προκειμένου να περιγράψει τις ανθρώπινες ικανότητες για *ex nihilo* δημιουργία. Ο όρος περιγράφει τη δημιουργία φαντασιακών σημασιών από τους ανθρώπους κάθε πολιτισμού. Έτσι, βλέπει κανείς την «αρχιτεκτονική» του έργου του Καστοριάδη. Μπορούμε να δούμε το ριζικό φαντασιακό — κεντρικό όρο της οντολογίας του— ως ένα δέντρο με δύο κλαδιά: το ψυχικό κλαδί — τη ριζική φαντασία— και το κοινωνικο-ιστορικό κλαδί — το κοινωνικό φαντασιακό.¹ Όσα άλλα έχει να πει ο Καστοριάδης περί καπιταλισμού, δημοκρατίας, και άλλων ζητημάτων μπορούμε να τα δούμε ως φύλλα που φυτρώνουν σε αυτά τα δύο κλαδιά.

Η κριτική κοινωνική θεωρία του Καστοριάδη βασίζεται, μεταξύ άλλων, και στην κριτική του των φαντασιακών σημασιών της νεωτερικότητας — που ο ίδιος ορίζει ως την περίοδο από το 1750 ως το 1950. Οι δύο όροι-κλειδιά —φαντασιακές σημασίες-κλειδιά— είναι εδώ η «αυτονομία» και η «κυριαρχία» και το *status* τους στους δύο τελευταίους αιώνες στη Δύση. Τον Καστοριάδη τον ανησυχεί πολύ αυτό που βλέπει ως έκλειψη της φαντασιακής

1. «Το ριζικό φαντασιακό είναι ως κοινωνικο-ιστορικό και ως ψυχή/σώμα. Ως κοινωνικο-ιστορικό, είναι ανοιχτός ποταμός του ανώνυμου συλλογικού· ως ψυχή/σώμα, είναι ρους παραστασιακός/αισθηματικός/προθεσιακός. Ότι μέσα στο κοινωνικο-ιστορικό είναι θέση, δημιουργία, οντοπραξία, το καλούμε κοινωνικό φαντασιακό με την πρώτη έννοια του όρου ή θεσιζούσα κοινωνία. Ότι στην ψυχή/σώμα είναι για αυτή θέση, δημιουργία, οντοπραξία, το καλούμε ριζική φαντασία» (Η Φαντασιακή Θέσιση της Κοινωνίας, εκδόσεις Ράππα, Αθήνα 1988, σελ. 512). [Σε όλα τα παραθέματα τηρήθηκε η ορθογραφία του πρωτοτύπου.]

σημασίας της αυτονομίας σήμερα —του προτάγματος της αυτονομίας— και το γεγονός ότι δεν υπάρχει —κατ' αυτόν— κάποια ορατή οδός απόδρασης από αυτήν τη φάση έκλειψης. Αυτό το αποδίδει σε παράγοντες όπως η αρνητική κοινωνική επίδραση των σημερινών δυτικών φαντασιακών σημασιών.

Οι ελπίδες του Καστοριάδη για μία έξοδο από αυτή την κατάσταση επενδύονται, μεταξύ άλλων, στο γεγονός ότι ο δυτικός πολιτισμός χαρακτηρίζεται από τη δημιουργία —στην αρχαία Ελλάδα— και την παρουσία της φιλοσοφίας και της δημοκρατίας. Κατά τον Καστοριάδη όμως, οι άνθρωποι σήμερα στη Δύση πρέπει να ξαναγίνουν δημιουργικοί —όπως οι αρχαίοι Έλληνες και οι Ευρωπαίοι της Αναγέννησης—, προκειμένου να δώσουν νέο νόημα και βάθος στη δημοκρατία και στη φιλοσοφία, αντί απλώς να διαφυλάσσουν τη δημοκρατία και τη φιλοσοφία ως την πολύτιμη κληρονομιά τους από την αρχαία Ελλάδα.

Η κριτική πολιτική θεωρία του Καστοριάδη βασίζεται, κατά μεγάλο μέρος, στην κριτική του των σημερινών αντιπροσωπευτικών δημοκρατιών και στην έμφρασή του στην αξία και στη σπουδαιότητα της άμεσης δημοκρατίας.² Σε αυτή την κριτική ο Καστοριάδης εμπνεύστηκε από την αρχαία αθηναϊκή δημοκρατία —τη μόνη πραγματική δημοκρατία κατ' αυτόν. Η κριτική από τον Καστοριάδη της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας είναι σφοδρότατη — μόνο με εισαγωγικά αναφέρεται στις σημερινές δημοκρατίες. Με αυτή την έννοια, η προσέγγισή του μπορεί να περιγραφεί ως δημοκρατικός ριζοσπαστισμός, καθώς για τον Καστοριάδη

2. Η οντολογία του τον οδήγησε να τονίσει τη σημασία της άμεσης δημοκρατίας την οποία, σε αντίθεση με άλλους πολιτικούς στοχαστές, θεώρησε ως το μόνο πραγματικά δημοκρατικό πολίτευμα. Και η επιλογή αυτή δεν αποτελεί απλώς ζήτημα πολιτικού γούστου. Η άμεση δημοκρατία έχει για τον Καστοριάδη απόλυτη οντολογική αξία. Από τη στιγμή που ο άνθρωπος θεωρείται δημιουργός του πολιτισμού του, η άμεση δημοκρατία, ως συνόνος στοχασμός σχετικά με τις ανθρώπινες δημιουργίες εντός του συγκεκριμένου πολιτισμού, αποτελεί —παράλληλα με τον ατομικό στοχασμό του φιλοσόφου— το πιο αποτελεσματικό μέσο ωρίμανσης της σχέσης μεταξύ του ανθρώπου και των δημιουργιών του —θεσμών, αξιών, φαντασιακών σημασιών.

έχει εξαιρετική σημασία η καθαρότητα της δημοκρατίας. Αρνείται να αναγνωρίσει οποιοδήποτε καθεστώς ως δημοκρατικό, αν δεν είναι –το καθεστώς– άμεση δημοκρατία. Έχοντας υιοθετήσει αυτήν τη στάση, ασκεί κριτική στους άλλους σημερινούς πολιτικούς επιστήμονες για την αποτυχία τους να αναγνωρίσουν τη μη δημοκρατική φύση της αντιπροσώπευσης.

Ο Καστοριάδης ασκεί κριτική στους άλλους πολιτικούς επιστήμονες για την αποτυχία τους να ασκήσουν κριτική στη «μεταφυσική της αντιπροσώπευσης», στο γεγονός, δηλαδή, ότι οι αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες βασιζονται στην αβάσιμη ιδέα ότι με κάποιον τρόπο ένας και μόνον αντιπρόσωπος ενσαρκώνει τις σκέψεις και τις επιθυμίες χιλιάδων ψηφοφόρων. Όπως είπα, το μοντέλο του Καστοριάδη –το οποίο προτιμά να αποκαλεί «σπέρμα»– στο οποίο βασιζόταν αυτή η σφοδρή κριτική των σημερινών αντιπροσωπευτικών δημοκρατιών είναι η αρχαία αθηναϊκή δημοκρατία.

Η κριτική στάση του Καστοριάδη στις περιπτώσεις που ανέφερα γεννήθηκε μέσα από τη φιλοσοφία του. Η οντολογία του βασιζόταν στη θεώρηση του χρόνου, της ιστορίας και του ανθρώπου από τον Καστοριάδη. Θέσεις-κλειδιά αποτελούν τα όσα έχει να πει ο Καστοριάδης περί ριζικού φαντασιακού –ο σημαντικότερος οντολογικός όρος του–, δημιουργίας και αυτονομίας. Η οντολογία του Καστοριάδη είναι χαρακτηριστικά ανθρωποκεντρική. Βασίζεται στο δεδομένο των ικανοτήτων του ανθρώπου για απόλυτη –φαντασιακή– δημιουργία.

Αυτό το –κατά τον Καστοριάδη– δεδομένο δημιούργησε ένα ρήγμα μεταξύ του ίδιου και άλλων Ευρωπαίων φιλοσόφων στους οποίους, βαφτίζοντάς τους «κληρονομημένη λογική-οντολογία», ασκεί κριτική. Το ρήγμα αυτό οφείλεται στο ότι, σύμφωνα με τον Καστοριάδη, πρέπει κανείς να καταδικάσει την άρνηση αυτών των φιλοσόφων να δεχτούν το στοιχειώδες δεδομένο των ανθρωπίνων ικανοτήτων για *ex nihilo* δημιουργία. Σε πολλές περιπτώσεις, αυτή η δυνατότητα (δημιουργίας *ex του μηδενός*) μονοπωλείται από έναν Θεό-Δημιουργό, και, συνεπώς, ο άνθρωπος θεωρείται *de facto* ετερόνομος. Ως τέτοιος, απαλλάσσεται της ευθύνης

για τις φαντασιακές σημασίες που δημιουργεί σε κάθε πολιτισμό –σημασίες όπως ο Θεός-Δημιουργός. Το γεγονός αυτό είχε και έχει βαρύτερες κοινωνικές και ιστορικές συνέπειες, καθώς, έχοντας αποξενωθεί από τη δημιουργικότητά του, δεν συνειδητοποιεί ότι ο ίδιος δημιούργησε τις φαντασιακές σημασίες σύμφωνα με τις οποίες ζει.

Η αποδοχή του έργου του Καστοριάδη

Πολλοί σχολιαστές, βασιζόμενοι στην αισθητή παρουσία τροτσισμού και μαρξισμού στις δύο πρώτες δεκαετίες – περίπου 1945 με 1965– της δράσης του Καστοριάδη, βιάστηκαν να τον βαφτίσουν και να τον καταδικάσουν ως ξεπερασμένο μαρξιστή που έχασε την επαφή με τη σημερινή πραγματικότητα. Άλλοι πάλι, βασιζόμενοι στα όσα είπε ο Καστοριάδης περί φαντασιακού, βιάστηκαν να τον κατατάξουν στους Παρισινούς μεταμοντερνιστές και να του ασκήσουν την ανάλογη κριτική. Πιστεύω ότι και οι δύο έσφαλαν. Ο Καστοριάδης αποτελεί περισσότερο περίπλοκη ανεξάρτητη και αδύνατο να ταξινομηθεί στοχαστή –σαν τη Χάνα Άρεντ (Hannah Arendt)– ο οποίος, παρότι μπορεί να συγκριθεί με άλλους σύγχρονους του και παρότι έχει επηρεαστεί από ποικιλία πηγών, δεν «χωράει» με το ζόρι στη μία ή στην άλλη κατηγορία. Ούτε θα έπρεπε να γίνεται διάκριση –όπως κάνουν πολλοί– μεταξύ «πρώιμου» και «όψιμου» Καστοριάδη –τουλάχιστον όχι σε ό,τι αφορά στο έργο του, το οποίο χαρακτηρίζεται από εξαιρετική συνοχή. Οι «πρώιμες» ιδέες του Καστοριάδη εξελίχθηκαν στις μεταγενέστερες θεωρίες του σταδιακά, χωρίς να υπάρξει κάποια φάση «κρίσης» ή ριζικής αλλαγής πορείας στα πενήντα χρόνια της πνευματικής δράσης του.

Μία σημαντική προσέγγιση είναι αυτή του Τζόελ Ουάιτμπουκ (Joel Whitebook).³ Ο ψυχαναλυτής Ουάιτμπουκ, σχολιάζοντας το

3. «Intersubjectivity and the Monadic Core of the Psyche: Habermas and Castoriadis on the Unconscious» στο: Giovanni Busino κ.ά., *Autonomie et autotransformation de la société. La philosophie militante de Cornelius Castoriadis*, Librairie Droz, Γενεύη 1989, σελ. 225-44. Ο τόμος αυτός περιλαμβάνει πολλά ενδιαφέροντα δοκίμια για τον Καστοριάδη, όπως του Johann

ψυχαναλυτικό έργο του Καστοριάδη, τον συγκρίνει με τον Χάμπερμας (Habermas), τον Φρόντ και την Άρεντ. Άλλοι είδαν το έργο του Καστοριάδη ως «φιλοσοφία της δράσης».⁴ Ο χαρακτηρισμός αυτός έχει ψήγματα αλήθειας, γιατί στο έργο του Καστοριάδη, ξεκινώντας από την οντολογία του, συναντάμε στοιχεία που οδηγούν σε πολιτική δράση. Ως ταμπέλα όμως είναι πολύ φτωχή για να «χωρέσει» το πλήρες έργο του Καστοριάδη. Βαφτίζοντας αυτό το έργο απλώς και μόνον «κριτική» φιλοσοφία ή «φιλοσοφία δράσης», αδικούμε τον Καστοριάδη. Εξίσου αδικεί τον Καστοριάδη ο Χάμπερμας, όταν υποστηρίζει⁵ ότι η κριτική σκέψη του αποτελεί απλώς και μόνον μία «γλωσσική στροφή».

Δομή του βιβλίου

Το ανά χείρας βιβλίο διαιρείται σε δύο μέρη μετά το εισαγωγικό κεφάλαιο «Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα» που ασχολείται με τον Καστοριάδη των δεκαετιών 1940, 1950, και 1960. Το πρώτο μέρος («Οι πηγές έμπνευσης του Καστοριάδη») περιλαμβάνει τρία κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο («Καστοριάδης και Μαρξ») ασχολείται με τη σχέση του με τον Μαρξ και την κριτική θεωρία του Καστοριάδη. Στο δεύτερο κεφάλαιο («Ο ψυχαναλυτικός Κα-

Arnason, του Hans Joas, και της Agnes Heller. Το φιλικό, αλλά και κριτικό δοκίμιο της Heller θα το συναντήσουμε παρακάτω (σελ. 98-9). Για δικά μου σχόλια στα όσα λένε ο Whitebook και ο Habermas γενικότερα, αλλά και για τον Καστοριάδη, μπορεί κανείς να ανατρέξει στο βιβλιοκριτικό δοκίμιο μου: «Three works from Cornelius Castoriadis» (*European Journal of Social Theory* 3[2], Μάιος 2000, σελ. 260-7).

4. Ο Hans Joas, ο Axel Honneth και ο Jürgen Habermas. Βλ. σχετικά, το: «Institutionalization as a Creative Process: The Sociological Importance of Cornelius Castoriadis's Political Philosophy» στο: *Pragmatism and Social Theory*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1993, σελ. 154-71 του Joas· το: «Une sauvegarde ontologique de la révolution. Sur la théorie sociale de Cornelius Castoriadis» στο: Busino κ.ά., σελ. 191-207 του Honneth· και το: «Excursus on Cornelius Castoriadis: The Imaginary Institution» του Habermas στο: *The Philosophical Discourse of Modernity*, MIT Press, Κάμπριτζ, MA 1987, σελ. 327-35.

5. Στο ίδιο, σελ. 327.

στοριάδης») παρουσιάζεται και ερεινάζεται το ψυχαναλυτικό έργο του, το οποίο πιστεύω ότι παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον. Το τρίτο κεφάλαιο («Καστοριάδης και αρχαία Ελλάδα») ερευνά τη σχέση του με την αρχαία Ελλάδα και παρουσιάζει την πολιτική θεωρία του. Πρέπει να πω εδώ ότι τα όσα λέει ο Καστοριάδης περί της αξίας της άμεσης δημοκρατίας τα βρίσκω εξαιρετικά ενδιαφέροντα, αλλά και προβληματικά στην πράξη. Δεν με πείθει επίσης πολύ, όταν επιμένει ενάντια σε όσους του ασκούν τη σχετική κριτική ότι η αρχαία Ελλάδα αποτελεί γι' αυτόν «σπέρμα» και όχι μοντέλο. Το δεύτερο μέρος («Η κριτική κοινωνική φιλοσοφία του Καστοριάδη») περιλαμβάνει τρία κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο («Μεταφυσική και Επανάσταση») παρουσιάζει τη φιλοσοφία του. Σημαντικότερη θεωρώ την οντολογία του η οποία αποτελεί πηγή των όσων άλλων έχει να πει. Τη θεωρώ, επίσης, σημαντική, γιατί εντός της συναντάμε τα όσα έχει να πει ο Καστοριάδης περί χρόνου, δημιουργίας και φαντασιακού. Η οντολογία του, λοιπόν, αποτελεί κλειδί στην κατανόηση και εκτίμηση του έργου του. Εντός της εντοπίζεται και η εντονότερη διαφωνία του με την «κληρονομημένη» σκέψη.

Το δεύτερο κεφάλαιο («Καστοριάδης και κληρονομημένη σκέψη») ερευνά την εξαιρετικά ενδιαφέρουσα κριτική που άσκησε ο Καστοριάδης στους άλλους Ευρωπαίους φιλοσόφους και τα σχετικά ζητήματα που θέτει. Εδώ –στην κριτική του των «κληρονομημένων» φιλοσοφικών ερωτημάτων– ο Καστοριάδης θυμίζει τον Χάιντεγκερ (Heidegger), το φιλοσοφικό «θράσος» του όμως είναι όλο δικό του. Το τρίτο κεφάλαιο («Καστοριάδης και μοντέρνο φαντασιακό») χωρίζεται και αυτό σε δύο μέρη και παρουσιάζει τις απόψεις του – και τις δικές μου – για τη νεωτερικότητα και τη σημερινή Δύση. Μεταξύ άλλων, ο Καστοριάδης άσκησε κριτική στην κρίση πολιτιστικής δημιουργικότητας που εντόπισε και στον «γενικευμένο κομφορμισμμό»⁶ που θεώρησε ότι, σε συν-

6. Γνώμη μου είναι ότι οι περί «γενικευμένου κομφορμισμμού» απόψεις του Καστοριάδη, αν και όχι άστοχες, αποτυγχάνουν να λάβουν υπόψη την αυξανόμενη αισθητή παρουσία των κριτικών κοινωνικών κινημάτων στη Δύση από τα τέλη της δεκαετίας του '80 και ύστερα.

δυσασμό με τη γενικευμένη απάθεια και τον κυνισμό που χαρακτηρίζουν τους σημερινούς ανθρώπους, πνίγουν την οποιαδήποτε δημιουργικότητα. Αυτό, καθώς και άλλα ζητήματα, ερευνώνται και στα δύο μέρη του τελευταίου αυτού κεφαλαίου.

ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ Ή ΒΑΡΒΑΡΟΤΗΤΑ

Εισαγωγή

Μετά την τουρκική νίκη στον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1920-23, η οικογένεια Καστοριάδη, που ζούσε μέχρι τότε στην Κωνσταντινούπολη όπου γεννήθηκε ο Κορνήλιος την άνοιξη του 1922, μετακινήθηκε με την ανταλλαγή πληθυσμών της ίδιας χρονιάς στην Αθήνα. Μεγαλώνοντας στην Αθήνα στη δεκαετία του '30 και στις αρχές της επόμενης –κάτω από τη δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά από τον Αύγουστο του 1936 και ύστερα και υπό ναζιστική κατοχή από το 1941 και μετά–, ο Κορνήλιος, ήδη από δεκατριών ετών, διάβαζε αχόρταγα. Από τη μία άρχισε να διαβάζει Πλάτωνα, Αριστοτέλη, Καντ (Kant), Βέμπερ (Weber) και Χούσερλ (Husserl) και από την άλλη τον τραβούσε ο Μαρξ (Marx) και η πολιτική δράση, έτσι ώστε δεκαπέντε ετών και μαθητής ακόμα ο νεαρός Καστοριάδης μπήκε στη Νεολαία του ΚΚΕ. Η φιλοσοφία και η πολιτική –οι δύο σημαντικότερες γυναίκες της ζωής του–, τις οποίες ο Καστοριάδης γνώρισε σε τόσο τρυφερή ηλικία, επρόκειτο να τον απορροφήσουν για το υπόλοιπο του βίου του.¹

1. Και αργότερα και τα οικονομικά, η ψυχανάλυση και η κοινωνική και πολιτική θεωρία. Για τους προσκείμενους στον Καστοριάδη, η ευρυμάθειά του – αυτή η εντυπωσιακή γνωστική γκάμα, η οποία περιελάμβανε και τα μαθηματικά και τη φυσική– τον καθιστά έναν σύγχρονο *homo universalis*, ένα μοντέρνο δείγμα προσηλαστικού σοφού. Και δικαιολογεί την περιγραφή του Καστοριάδη από τον Edgar Morin ως εγκυκλοπαιδικού πνεύματος (στο άρθρο του «An encyclopaedic spirit» [*Radical Philosophy* 90, Ιούλιος-Αύγουστος 1998, σελ. 3-5]). Για τον Morin ήταν «εγκυκλοπαιδικός όχι με την αθροιστική έννοια του όρου, αλλά με την αρχική ελληνική έννοια, που συναρμολογεί ασύνδετες μορφές γνώσης σε κύκλο» (στο ίδιο, σελ. 4-5).

Σύντομα ο νεαρός Καστοριάδης ανακάλυψε ότι το ΚΚΕ δεν ήταν αυτό που περίμενε. Βρισκόταν στην Αθήνα τον Δεκέμβριο του 1944, όταν δηλαδή εκδηλώθηκε το κίνημα του ΚΚΕ που τελικά κατεστράφη μετά την επέμβαση του βρετανικού στρατού. Η εμπειρία αυτή έπεισε τον Καστοριάδη ότι οι Έλληνες κομμουνιστές φιλοδοξούσαν να εγκαθιδρύσουν ένα καθεστώς αντίστοιχο με εκείνο της σταλινικής Ρωσίας, όπως συνέβαινε εκείνη την περίοδο στην κεντρική και στην ανατολική Ευρώπη. Η εμπειρία του αποτυχημένου κομμουνιστικού κινήματος επιβεβαίωσε και τις παλαιότερες υποψίες του ότι το ΚΚΕ – το οποίο είχε εγκαταλείψει από το 1942, εντασσόμενος στην τροτσκιστική ομάδα του Α. Στίνα– δεν ήταν ούτε επαναστατικό – όπως καταλάβαινε τον όρο ο ίδιος–, αλλά ούτε και «ρεφορμιστικό» και εναρμονισμένο με την αστική τάξη, όπως το ήθελαν οι τροτσκιστές. Έχοντας αφήσει πίσω του τον «παραδοσιακό» σοσιαλισμό – ή ό,τι θεωρείτο παραδοσιακός σοσιαλισμός τότε, με την ΕΣΣΔ ως πρωτοπορία της Τρίτης Διεθνούς μέχρι τη διάλυση της τελευταίας από τον Στάλιν (Stalin) το 1943, στην προσπάθειά του να κατευνάσει τους Δυτικούς συμμάχους του– ο Καστοριάδης, έχοντας στο μεταξύ διαβάσει Βέμπερ,² άσκησε κριτική στο ρόλο-κλειδί της γραφειοκρατίας στην ΕΣΣΔ ως κυρίαρχης τάξης σε μία πολιτικοκοινωνική πραγματικότητα που ονόμασε «γραφειοκρατικό καπιταλισμό». Αυτό το καθεστώς χαρακτηριζόταν, σύμφωνα με τον Καστοριάδη – παρά τα όσα αντίθετα λέγονταν–, και από εκμετάλλευση και από καταπίεση, πάντοτε στο όνομα της χειραφέτησης του προλεταριάτου.

Τον Δεκέμβριο του 1945, καταδιωκόμενος στην Αθήνα και από τους ναζί και από τους Έλληνες σταλινιστές, ο Καστοριάδης κατέφυγε στο Παρίσι. Εκεί έγινε μέλος του Γαλλικού Κομμουνιστικού Διεθνιστικού Κόμματος (PCI). Γρήγορα όμως διαφώνησε με τις τροτσκιστικές θέσεις και με την καθιερωμένη τροτσκιστική θεώρηση της ΕΣΣΔ ως «εκφυλισμένου εργατικού κράτους».

2. Το πρώτο δημοσιευμένο κείμενο του Καστοριάδη, την άνοιξη του 1944, ήταν μετάφραση από το *Wirtschaft und Gesellschaft* του Weber.

Έτσι, άρχισε να εκθέτει τις απόψεις του περί της φύσεως του ρωσικού καθεστώτος και του ρόλου της γραφειοκρατίας εντός του. Στο PCI ο Καστοριάδης γνώρισε και τον Κλωντ Λεφόρ (Claude Lefort) και μαζί αποφάσισαν να το εγκαταλείψουν και να δημιουργήσουν τη δική τους επαναστατική ομάδα. Αυτό και έκαναν το 1948, εκατό χρόνια μετά την πρώτη δημοσίευση του Κομμουνιστικού Μανιφέστου. Η ομάδα τους ονομάστηκε *Socialisme ou Barbarie* και σύντομα ήρθε και η έκδοση του ομώνυμου περιοδικού, το πρώτο τεύχος του οποίου βγήκε τον Μάρτιο του 1949.

Στο περιοδικό συναντά κανείς απόψεις υπέρ της εργατικής αυτοδιαχείρισης μέσω της λειτουργίας εργατικών συμβουλίων. Επίσης, στο περιοδικό ο Καστοριάδης –πέραν της κριτικής των των καθιερωμένων μαρξιστικών περιγραφών της Σοβιετικής Ένωσης στις δεκαετίες του '50 και του '60, κριτικής που έβρισκε σύμφωνα και άλλα μέλη του περιοδικού– ασχολήθηκε αρκετά και με τα κυριότερα γαλλικά και παγκόσμια οικονομικά και πολιτικά ζητήματα της δεκαετίας του '50 και των αρχών της επόμενης. Μίλησε και για το κατ' αυτόν αληθινό περιεχόμενο του σοσιαλισμού και ερεύνησε τους λόγους για τη σταδιακή εξασθένιση της ισχύος και της σπουδαιότητας, ως φορέα κοινωνικής αλλαγής, του εργατικού κινήματος. Παράλληλα ερευνούσε τις προοπτικές για επαναστατική δράση και αλλαγή στη Δύση των δεκαετιών του '50 και του '60.

Αντίθετα με το περιθωριακό *Socialisme ou Barbarie*, ένα άλλο γαλλικό περιοδικό, το *Les Temps modernes*, έγινε το επίκεντρο προσοχής και συζητήσεων στη Γαλλία της δεκαετίας του '50. Οι δύο συντάκτες του, ο Μωρίς Μερλώ-Ποντύ (Maurice Merleau-Ponty) και ο Ζαν-Πωλ Σαρτρ (Jean-Paul Sartre) δεν έμοιαζαν καθόλου στον τρόπο σκέψης τους και είχαν διαφορετικές απόψεις πάνω σε διάφορα κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα της εποχής τους.

Ο Καστοριάδης ποτέ δεν συμπάθησε τον Σαρτρ και δεν έπαψε να του ασκεί σκληρή κριτική. Τα πράγματα όμως ήταν πολύ διαφορετικά με τον Μερλώ-Ποντύ και την επιρροή του στον Καστοριάδη, που ήταν εκτεταμένη και βαθιά. Ο Καστοριάδης έτρεφε

βαθύ σεβασμό και εκτίμηση για τον Γάλλο διανοητή.³ Η επιρροή του Μερλώ-Ποντύ είναι ιδιαίτερα ορατή στην ανθρωποκεντρικότητα της σκέψης του Καστοριάδη πριν την παύση της δημοσίευσης του *Socialisme ou Barbarie*, αλλά ιδιαίτερα μετά από αυτήν.

Ο Καστοριάδης οδηγήθηκε στην παύση της έκδοσης του *Socialisme ou Barbarie* το 1965, λόγω, μεταξύ άλλων, της έλλειψης ζωηρής ανταπόκρισης στις επαναστατικές πρωτοβουλίες του περιοδικού από τους αναγνώστες του.⁴ Ο επαναστατικός προσανατολισμός του περιοδικού προϋπέθετε, για τον Καστοριάδη, την ζωηρή ανταπόκριση και κριτική των αναγνωστών του. Αυτοί όμως δρούσαν περισσότερο ως παθητικοί καταναλωτές ιδεών, μην μπορώντας, όπως φαίνεται, να τις αναπτύξουν περαιτέρω ή να τις χρησιμοποιήσουν κριτικά στη δράση – χωρίς βέβαια να φταίνε μόνον οι ίδιοι γι' αυτό.

Ας μην ξεχνάμε βέβαια ότι υπήρχαν και άλλοι παράγοντες πίσω από την παύση της έκδοσης του *Socialisme ou Barbarie*, όπως η επικράτηση της αντίληψης ότι αντιπρόσωπος της βαρβαρότητας δεν ήταν ο καπιταλισμός, αλλά ο υπαρκτός σοσιαλισμός. Ο λόγος για την επικράτηση αυτής της αντίληψης ήταν οι αποκαλύψεις για τις συνθήκες ζωής στην ΕΣΣΔ και στην Ανατολική Ευρώπη. Η επικράτηση αυτής της άποψης δεν μπορούσε παρά να οδηγήσει στην περιθωριοποίηση και στην τελική εξαφάνιση ενός περιοδικού όπως το *Socialisme ou Barbarie*, το οποίο αντιπαρέθετε το σοσιαλισμό με τη βαρβαρότητα αντί να τα θεωρεί ταυτόσημα.

3. Βλ. «Το ρητό και το άρητο: Φόρος τιμής στον Maurice Merleau-Ponty» στο: *Τα Σταυροδρόμια του Λαβυρίνθου*, ύψιλον/βιβλία, Αθήνα 1991, σελ. 155-80 και: «Merleau-Ponty et le poids de l'héritage ontologique», στο: *Fait et à faire*, Seuil, Παρίσι 1997, σελ. 157-95.

4. «Οι αναγνώστες του περιοδικού ποτέ ή σχεδόν ποτέ δεν μας έγραφαν, οι άνθρωποι έρχονταν στις συναντήσεις μας και μετά πήγαιναν σπίτι τους ... οι ιδέες κυκλοφορούσαν, αναμφίβολα, αλλά το κοινό συμπεριφέρονταν ως παθητικός καταναλωτής ιδεών» («“The Only Way to Find Out If You Can Swim Is to Get into the Water”: An Introductory Interview» στο: *The Castoriadis Reader*, μετάφραση-επιμέλεια: David Ames Curtis, Blackwell, Οξφόρδη 1997, σελ. 15). Βλ. επίσης: «Cornelius Castoriadis: An Interview» (*Radical Philosophy* 56, Φθινόπωρο 1990, σελ. 37).

Οι αρκετοί φίλοι, θαυμαστές και συνεργάτες του περιοδικού και της ομώνυμης ομάδας τόσο εντός όσο και εκτός Γαλλίας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το *Socialisme ou Barbarie* ήταν ίσως το τελευταίο σημαντικό δυτικοευρωπαϊκό επαναστατικό περιοδικό – χωρίς να ξεχνάμε και την ομάδα. Όσον αφορά στους εκτός Γαλλίας φίλους του περιοδικού μπορεί κανείς να αναφερθεί στη βρετανική ομάδα *Solidarity*, καθώς και στους αναγνώστες και συνεργάτες στις Ηνωμένες Πολιτείες, αλλά και σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, όπως η Ιταλία – όπου συναντάμε την επιρροή του Καστοριάδη στην ομάδα *Il Manifesto*. Παρότι, λοιπόν, το περιοδικό αγνοείτο από το ευρύ αναγνωστικό κοινό της Γαλλίας και παρότι είχε υποστεί συστηματική περιθωριοποίηση από τους «ορθόδοξους» μεταπολεμικούς μαρξιστές – κυρίως από το Γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα –, κατάφερε να έχει μία σχετικά εκτεταμένη ακτινοβολία. Η ακτινοβολία δε αυτή όχι μόνο συνεχίστηκε και μετά την παύση της κυκλοφορίας του, αλλά διευρύνθηκε κιόλας. Αυτό συνέβη γιατί το περιοδικό δεν προσέλκυε μονάχα «αριστερή» νεολαία, όπως τον Ντανιέλ Κον-Μπεντίτ (Daniel Cohn-Bendit) στη δεκαετία του '60, αλλά και διάφορους πολιτικούς και κοινωνικούς στοχαστές και μαρξιστές ακτιβιστές και θεωρητικούς εκτός Γαλλίας. Αιτία ήταν και το ότι ο Καστοριάδης άρχισε να γίνεται γνωστότερος και, καθώς η φήμη του μεγάλωνε στη Γαλλία και πέραν αυτής στη δεκαετία του '70 και ακόμα περισσότερο στην επόμενη και στη μεθεπόμενη, το *Socialisme ou Barbarie* καλύφθηκε από έναν μανδύα μύθου.⁵

5. Όπως είπε και ο Καστοριάδης «... μετά το 1968, πολλοί έλεγαν ότι ήταν στο *Socialisme ou Barbarie*... αν όλοι αυτοί που λένε ότι ήταν στο *Socialisme ou Barbarie* ήταν πράγματι στο *Socialisme ou Barbarie*, θα είχαμε πιθανότατα πάρει την εξουσία στη Γαλλία κάποια στιγμή γύρω στο 1958» («Cornelius Castoriadis: An Interview» [*Radical Philosophy* 56, Φθινόπωρο 1990, σελ. 37]).

1922-1945: Τα παιδικά και εφηβικά χρόνια του Καστοριάδη στην Αθήνα.

Οι γονείς του Καστοριάδη τον επηρέασαν, ο καθένας με τον τρόπο του, ήδη από τη γέννηση του γιου τους. Ο πατέρας του Κασσαράς ήταν γαλλόφιλος και την αγάπη του για τη γαλλική γλώσσα και κουλτούρα την «κληρονόμησε» ο γιος του, που έζησε περισσότερο από πενήντα χρόνια στο Παρίσι και όπου έγινε και Γάλλος υπήκοος. Η μητέρα του Σοφία υπέφερε από μία ψυχική ασθένεια, πιθανότατα σχιζοφρένεια, και πέθανε στην Αθήνα στις αρχές της δεκαετίας του '40, μέσα στην Κατοχή. Κατάφερε να κάνει το γιο της – ο οποίος έμαθε να παίζει πιάνο από πολύ νεαρή ηλικία – να μοιραστεί την αγάπη της για τη μουσική και τις τέχνες γενικότερα. Αν και αγαπούσε τη μητέρα του, ο Καστοριάδης δεν τα πήγαινε καλά με τον πατέρα του. Παλιοί του φίλοι αφηγούνται ότι κατά τη διάρκεια του πολέμου ο Καστοριάδης εργαζόταν στον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό για να μην εξαρτάται οικονομικά από τον πατέρα του.

Στα σχολικά του χρόνια, η πρόωγη πνευματική του ανάπτυξη έγινε αντιληπτή από τους δασκάλους του, που τον άφησαν να περνά τις τάξεις γρηγορότερα από τους συνομήλικούς του, έτσι ώστε δεκαέξι ετών ο Καστοριάδης να παρακολουθεί ήδη πανεπιστημιακές διαλέξεις στην Αθήνα,⁶ συγχρωτιζόμενος με πολύ μεγαλύτερους του σε ηλικία Αθηναίους στοχαστές και πανεπιστημιακούς. Όπως έγραψα, ο Καστοριάδης είχε μπει και στη Νεολαία του ΚΚΕ, το οποίο εγκατέλειψε το 1942 μετά τις αποτυχημένες προσπάθειές του για μεταρρυθμίσεις «εκ των έσω» του κόμματος. Στη συνέχεια, όπως επίσης έχω ήδη σημειώσει, μπήκε στην τροτσικιστική ομάδα του Α. Στίνα, ο οποίος υπήρξε «αλησμόνητη μορφή επαναστάτη» για τον Καστοριάδη.⁷

6. Μπορεί εδώ να συγκριθεί με τον νεαρό Schelling ο οποίος πριν κλείσει τα δεκαέξι μπήκε στο Πανεπιστήμιο του Τύπινγκεν το 1790.

7. Έτσι μιλά ο Καστοριάδης για τον Στίνα στη συνέντευξη «Η άνοδος της ασημαντότητας» στο: *Η άνοδος της ασημαντότητας*, ύψιλον/βιβλία, Αθήνα 2000, σελ. 112. Ένωθε βαθιά εκτίμηση και σεβασμό για τον Στίνα ως γνήσια μορφή αγωνιστή που έζησε σε μία περίοδο –κυρίως τα

Τον Δεκέμβριο του 1945 ο εικοσιτριάχρονος Καστοριάδης έφευγε από τον Πειραιά για τη Γαλλία για να ξεκινήσει στο Παρίσι ένα διδακτορικό στη φιλοσοφία με υποτροφία της γαλλικής κυβέρνησης. Στο πλοίο του βρίσκονταν πολλοί άλλοι νέοι Έλληνες στοχαστές, κάποιοι από τους οποίους –όπως ο Κώστας Αξελός και η Μιμίκια Κρανάκη– επρόκειτο, επίσης, να αποκτήσουν φήμη ως φιλόσοφοι στη Γαλλία.

Τα πρώτα χρόνια στο Παρίσι: Η κριτική του τροτσικισμού από τον Καστοριάδη.

Με την άφιξή του στη Γαλλία, ο Καστοριάδης μπήκε αμέσως στην πολιτική δράση. Πολύ σύντομα μετά την εγκατάστασή του στο Παρίσι εντάχθηκε στο Γαλλικό Κομμουνιστικό Διεθνιστικό Κόμμα (PCI), αλλά εξίσου σύντομα ανακάλυψε ότι τα όσα είχαν να πουν οι Γάλλοι τροτσικιστές για τις σταλινικές πολιτικές πρακτικές στη Ρωσία και στην Ανατολική Ευρώπη ήταν τελείως λανθασμένα, και ότι οδηγούσαν σε θεωρητικά τερατογενήματα και αδιέξοδα στα οποία άσκησε κριτική. Όπως διηγείται,⁸ τη στιγμή της άφιξής του γινόταν μία ευρύτερη προσπάθεια από την τροτσικιστική διανόηση να κάνει τα αποκαρδιωτικά μηνύματα που έρχονταν από τα ανατολικοευρωπαϊκά κομμουνιστικά καθεστώτα να «ταιριάξουν» με τις τροτσικιστικές αναλύσεις. Σύμφωνα με τις τελευταίες, η αυξανόμενη παντοδυναμία της γραφειοκρατίας στη σταλινική Ρωσία –θεωρημένης ως «εκφυλισμένο εργατικό κράτος»⁹– έπρεπε να αποδοθεί σε ορισμένες «ασυνήθιστες» και «τυχαίες» συνθήκες.¹⁰

Χρόνια μετά το ξέσπασμα της Ρωσικής επανάστασης στην οποία η επαναστατική δράση ήταν ακόμα δυνατή και αποτελεσματική.

8. Για παράδειγμα, στην προαναφερθείσα συνέντευξη «“The Only Way to Find Out If You Can Swim Is to Get into the Water”: An Introductory Interview», ό.π., σελ. 3-4.

9. Ο Καστοριάδης είπε κάποτε ότι το όνομα ΕΣΣΔ αποτελείται από τέσσερις λέξεις-φέματα. Αυτό ίσχυε γιατί επρόκειτο για μία «ένωση» επιβεβλημένη με τη βία, η οποία έλαβε χώρα στη Ρωσία μετά την περιθωριοποίηση των αρχικών σοβιέτ (των εργατικών συμβουλίων) και μετά τη συγκέντρωση της εξουσίας στην κεντρική επιτροπή του κομμουνιστι-